

Fyrirlestrar

Minningarsjóðs Ásu Guðmundsdóttur Wright

The Ása G. Wright Memorial Lectures

V-VI

Charlotte Blindheim

HANDELSPROBLEMER
I NORSK VIKINGTID

ÞJÓÐMINJASAFN ÍSLANDS

NATIONAL MUSEUM OF ICELAND

1984

Sjötti Minningarfyrirlestur Ásu Guðmundsdóttur Wright, fluttur í Þjóðminjasafni Íslands 29. september 1982.

Höfundurinn, dr. Charlotte Blindheim, er fyrsti safnvörður við Universitets Oldsaksamling í Osló. Fyrirlesturinn fjallar um verzlunarhætti á víkingaöld og leggur dr. Charlotte þar til grundvallar ýmislegt af þeim efnivið sem fram kom við hinar umfangsmiklu rannsóknir á kaupstaðnum forna í Kaupangi í Noregi, sem hún stóð fyrir um árabíl, og reynir að gera sér grein fyrir, að hve miklu leyti hægt sé að greina á milli vöruskiptaverzlunar annars vegar og skipulegrar verzlunar sem atvinnugreinar hins vegar í Noregi á þessum tíma.

Á titilsíðu og bakhlið kápu er W, tekið eftir upphafsstöfum í ættarnafni frú Ásu og manns hennar, eins og stafurinn er á samovar, sem hún gaf Þjóðminjasafni Íslands.

HANDELSPROBLEMER I NORSK VIKINGTID BYTTEHANDEL ELLER ORGANISERTE TRANSAKSJONER?

DET JEG ØNSKER Å DISKUTERE i denne forelesningen, er mulighetene for å skille mellom handel i betydningen en utveksling av produkter, (d. v. s. mere lokalt organisert handel mellom naboer eller nabodistrikter) og handel i betydningen hovedbeskjeftigelse for én enkelt person eller en samfunnsgruppe. Problemene er i et land som Norge meget nær forbundet med selve urbaniseringsprosessen. Det er selvsagt mitt arbeide med materialet fra Skiringssal-kaupangen som har bragt meg inn på dette problemkompleks, og dette materiale står sentralt i min argumentasjon her. Men det trekker en rekke andre steder i vårt land og ellers i Skandinavia med seg.

Som utgangspunkt har jeg valgt noen åpningslinjer fra John F. Bentons: *Town Origins*, fra 1968, trykt i serien *Problems in European History*. I innledningen sier Benton:

'The growing size, wealth and power of cities continue to transform the modern world. We are familiar today with an industrial economy, political centralization and secularism. When we take a long view of history we see in the middle ages an agrarian economy, feudalism and institutional religion shaping the lives and thoughts of men. How can we explain these changes? Of great importance, perhaps the most significant single factor, is the growth of towns and all that goes with it, including urban commerce and manufacture and the social and intellectual modes and political organi-

zation of city people. An investigation of how and why towns developed in medieval Europe is therefore an attempt to understand the roots of our society.'

Bentons ord gjelder middelalderens England, men jeg mener problemstillingen har relevans også for vikingtidens Norge.

Vårt land har først og fremst hatt en agrar-økonomi, nesten opp til våre dager. For en befolkning som den norske, må innførelsen av organiserte markeder, etter hvert byer, ha virket som noe radikalt nytt blant folk som fra alders tid var vant til at varebytte skjedde ved muntlig avtale mann og mann imellom. Organisert handel hadde også som følge at man fikk en ny lov, som prinsipielt beskyttet handelstransaksjoner. Denne lov har rimeligvis så å si blitt tredd over hodet på en befolkning den var unaturlig for. Og endelig: En ny befolkningstype fulgte i kjølvannet av den organiserte handel: Byborgeren, handelsmannen som hadde handel som hovederliv. Han fikk en friere stilling enn bonden: „Stadtluft macht frei“ er et uttrykk vi stadig støter på i diskusjonen om byenes fremvekst på kontinentet.

I Norge, hvor *bygdesamfunnet* naturlig var kjernen i et land som lå på yttergrensen av det europeiske kulturområde, har dette nye vel virket særlig sterkt, og tatt meget lang tid før det satte sitt preg på samfunnet. Hos oss bør vi føye et „når“ til Bentons „hvorledes“ og „hvorfor“. *Når* måtte byttehandel vike plassen for myntøkonomi? *Når* fikk vi i vårt land bysamfunn av den typen som svarer til Adolf Schücks nå klassiske definisjon av en by fra 1926: „En relativt tett bebyggelse, hvis innbyggere takket være felles handelsinteresser danner en sosial enhet enten økonomisk, administrativt/rettslig eller begge deler?¹⁾

1) Adolf Schück, 1926. Studier rörande det svenska stadsväsendets uppkomst och äldsta utveckling. Stockholm.

La oss først slå fast at det i et land som Norge er spesielt vanskelig, ofte ugjærlig å avgjøre når en tettebyggelse har nådd det utviklingsstadium at det kan kalles en by.

De skriftlige kildene for våre eldste byer er meget magre. Selve landets egen topografi synes uegnet for byfremvekst – ihvertfall hele innlands-Norge. Det er karakteristisk at alle våre middelalderbyer – med ett unntak – ligger langs kysten. Unntaket-Hamar-ligger typisk nok ved vår største innsjø – Mjøsa. Forholdet blir særlig klart om vi jevnfører utbredelseskartet for de norske middelalderbyene med et kart over de tilsvarende i vårt naboland – Sverige – det land som vi tross alt har flest topografiske fellestrekk med. I Norge har naturen selv presset hvert dalføre i innlandet, hver øy i skjærgården inn i et eget livsmønster – enten en ønsket det eller ikke.

Dette egenartete livsmønsteret har utvilsomt virket fremmede på handel mellom naboer, men neppe på fremveksten av „rene“ byer. Fjell-Norge har idag og har alltid hatt produkter de kunne bytte mot andre, livs- nødvendige livsartikler fra kystdistriktene. Fra vikingtid nevner jeg bare to selvsagte: Jern fra innlandsbygdene, salt fra kystbygdene. Varebytte har fra alders til vært nødvedig – nesten uansett avstand – for å opprettholde livet i de ugjestmilde norske bygdene. Men når ble dette varebytte organisert i markeder, hvor bøndene møttes til bestemte tider med overskudd av egne produkter som de byttet mot andres, i så stor utstrekning at vi kan snakke om handel – in casu byttehandel som bierverv? Dette er et meget vanskelig spørsmål å svare på bl. a. fordi vi vet så lite om de vareslag som ble byttet slik. Men med den fysiske bakgrunn Norge har, er det all grunn til å tro at slike markeder kan gå tilbake til før vikingtid. Irmelin Martens' opsiktsvekkende undersøkelser angående den gamle jernvinna i øvre Telemark vil utvilsomt klargjøre våre begreper på dette området betydelig. Her

2) Irmelin Martens, 1982: Recent Investigations of Iron Production in Viking Age Norway. NAR 15, 1–2.

har hun tak på en produksjon som kan ha vokset til industri og følgelig ha krevet større markedsførelser allerede før vikingtiden. Vi tror og håper att hennes undersøkelser vil klargjøre hvordan den interne handel med varebytte funksjonerte, veiene den fulgte, de enkelte vareslag den opererte med, eventuell spesialisering av ulike vareslag i ulike deler av landet.

Men som vårt arkeologiske materiale står idag, er det faktisk lettere for oss å diskutere den andre handelsformen jeg nevnte innledningsvis: Den fullt organiserte, der utøverne hadde handel som hovedervert, var handelsmenn av profesjon.

Hvilke muligheter har vi for å finne mere urbaniserte anlegg i Norge, anlegg „der innbyggerne var handelsmenn og håndverkere som bare hadde bondeyrket som biervery, som hadde salg av varer som hovedervert, ikke bare konsumerte egne produkter“.³⁾

Hittil har norsk arkeologi bare avdekket ett anlegg, som kan komme inn under denne definisjonen: Kaupang i Skiringssal. To større utgravningskampanjer har nå bragt for dagen et materiale, som kan vurderes etter de linjer Almgren antyder. Den første utgravningskampanjen ble ledet av antikvar Nicolay Nicolaysen, 1867, og var helt og holdent konsentrert om et hauggravfelt av betydelig størrelse på N. og S. Kaupang i Tjølling, Vestfold.

Funnene var ikke så gode at man ut fra dem alene kunne si at de ubetinget bekreftet den skriftlige kilde man hadde for Skiringssal-kaupangen: Ottars rapport til den engelske konge, Alfred, om en „port“ sørligst i landet, som i den angelsaksiske teksten kalles Sciringesheal.⁴⁾ I 1950 ble Kaupangundersøkelsen tatt opp igjen under min ledelse og de fortsatte helt til 1967. – Nicolaysen har aldri gitt noen uttømmende vurdering av sitt materiale. – Vi forsøkte å presentere viktigere deler av vårt i interimis rapporter.

3) Almgren, Bertil, 1975. *The Viking*. Gøteborg.

4) Sweet's Anglo-Saxon Reader IV. *The voyages of Ohthere and Wulfstann*. 15th. Ed. by Dorothy Whitelock Oxford 1975.

Nå er også første bind av den endelige publikasjon kommet.⁵⁾ Den omfatter all forskningshistorikk, Nicolaysens materiale fremlegges sammen med alle løsfunn fra området. Endelig er hele den geografisk/kommunikasjonsmessige problematikken tatt med i dette bindet. Bind II, som omfatter materialet fra våre undersøkelser i gravbakken Bikjholbergene og bind III, som omfatter materialet fra boplassen, som det lyktes oss å påvise, er under forberedelse.

Nettopp her ligger Kaupangmaterialets store egenverdi, jvf. f. eks. med Birka: Vi har både gravfunn og boplassfunn som vi kan veie mot hverandre. Dette er helt vesentlig for dateringen. Ut fra gravplass-materialet daterte vi først Kaupang ca. 800– ca. 950, og mente at den måtte være anlagt noe senere enn de andre handelsplassene vi kjenner rundt Nord og Østersjøen. Det er alt lenge siden Herbert Jankuhn viste at Hedeby har en 700-talls fase. Birgit Arrhenius har påvist det samme for Birka.⁶⁾ Og Helgø og ikke minst Ribe har vist oss at „byliknende“ anlegg var utviklet både i Nord og Østersjøområdet i merovingertid, ja endog tidligere. Som Kaupangmaterialet står idag, er det dateringsmessig i fullt samsvar med det jeg her har nevnt. Anlegget går utvilsomt tilbake til 8de årh. Det viser vår foreløpige analyse av det keramiske materialet, som kom frem ved gravningen i Kaupangs svartjordsområde. Dette materialet er merkverdig rikt, variert og helt uten sidestykke i norsk vikingtid. Det er under bearbeidelse av Ellen Karine Hougen.⁷⁾ Det dreier seg om ca. 2000 skår med Badorf-vare som den klart største enkeltgruppe, men også såkalt Tatingervare er tilstede. Og flere kar representerer håndlaget Østersjøkeramikk. Også håndlaget Nordsjøkeramikk har funnet vegen til Kaupang. Den kulturkontakten, som markerer seg sterkest i Kaupangkeramikken er den sydover, til Hedeby's tidlige Südsiedlung og til det frisiske område. Hougen sier selv:

5) Blindheim, Charlotte, Birgit Heyerdahl-Larsen, Roar L. Tollnes, 1981. *Kaupang-Funnene I*, Oslo.

6) Arrhenius, Birgit, 1976: *Die ältesten Funde von Birka*. *Prähist. Zeitschrift* 51/1. Berlin.

7) Hougen, Ellen Karine, 1969. *Leirkarmaterialet fra Kaupang*. Viking XXXIII.

'Leirkarmaterialet antyder at kontakten Kaupang-England ikke var direkte, men gikk om Hedeby og/eller andre handelsstasjoner i Nordsjøområdet, en rute som ikke var ny i denne tiden, men kan følges tilbake til eldre jernalder. Dette passer godt med Ottars reiserute fra Hålogaland til søndre Vestfold og videre til Hedeby og England. Forbindelsen med Hedeby har utvilsomt hatt stor betydning, men det er trekk ved det keramiske materialet som antyder at Limfjordsområdet og andre tverrgående forbindelser gjennom den jydsk halvøy har vært benyttet. Det synes også klart at hverken Jylland eller Hedeby var nødvendige mellomstasjoner for reisen mellom Kaupang og det sydlige Nordsjøområdet, til Holland, Frankrike og England, (op. cit. s.108.)

Alt ialt kom da Hougen til at boplasslaget måtte gå tilbake til 8de årh. En nærmere analyse av 1867-gravene, lagt frem i vårt Bind I, viser også en liten, men klar gruppe som må gå tilbake til tiden før 800 og viser kontinental kontakt. Dette bekreftes av den analyse av gravmaterialet fra Bikjholbergene, som vi nå holder på med. Også her kan vi skille ut 8de årh. elementer. Bakre grense for anlegget på Kaupang ligger altså i 8de årh. Det er m. a. o. sammenfall med eldste fase i Birka/Hedeby f. eks.

Hva så med terminus ante quem? Her er vi oppe i vanskeligheter. Det er våre myntfunn, som skaffer oss dem.

Kolbjørn Skaare har i en detaljanalyse funnet at av de 24/(26?) mynter vi har fra Kaupangs svartjordsområde, er de 20 kufiske dirhemer.⁸⁾ De andre er et par angelsaksiske, et par frankiske og 1 Hedebymynt. Han hevder at hele serien bør ha kommet i jorden før år 900. Men hele 13 av dem kan være slått så sent som år 890, så vi kan kanskje tillate oss å si at de kan gå noe ned i 10de årh. hva nedleggingsstid angår.

8) Skaare, Kolbjørn, 1975. Coins and coinage in Viking Age Norway. Oslo.

Den nedre grensen for tilførselen av mynt til Kaupang er altså noe usikker. Denne funngruppen sammen med andre fra boplassen – keramikken er alt nevnt – er ikke i helt god overensstemmelse med den dateringen vi ellers ville gitt bosetningen på Kaupang. Uten boplassmaterialet som korrektiv, ville vi som nevnt hevde at bosetningen på Kaupang i stor utstrekning tilhørte den første halvpart 10de årh. med den reservasjon at Jan Petersens seneste ovale spennetyper 55 og 56 ikke opptrer i våre graver slik de gjør det på Birka. Men 10de årh's mynter mangler altså fra boplassen.

Vi har imidlertid et stort innslag av sølv, som delvis må oppfattes som Hacksilber. Teoretisk kunne dette kanhende representere et 10de årh. 's element. Monetær økonomi var ennå i spebarnsstadiet her hjemme, en har bare vært interessert i metallens, ikke myntens verdi. Skaare hevder at den kufiske myntstrømmen kulminerer omkring år 900. Men fra dette tidspunkt blir sølvmynter generelt mere vanlige i skattefunnene, og dette burde ha avsatt seg i et markeds plass-materiale. Her rører jeg da ved ett av de store problemer analysen av Kaupangmaterialet som refleks av en internasjonal markeds plass stiller oss overfor. Det er ennå ikke løst.

Det gravplassmaterialet med sitt store innslag av fremmede saker antyder – det bekrefter boplassmaterialet – og først og fremst mynt og keramikkkunnene: Det er en *fremmedhandel* som har hatt sin base her. 2000 potteskår, alle av fremmede varer, funnet bare her og av de samme grupper, som vi ellers finner på Birka, Hedeby og andre steder, – det taler sitt tydelige sprog. Det samme gjør myntene. Dette er ikke avfall fra noen kystgårder, som har basert sin økonomi på bondeyrket, med litt byttehandel på si. Dette er refleksen av et lite samfunn, som hadde handel, rimeligvis også håndverk, som hovederverv.

Vi må spørre oss hvorfor disse kar har kommet til Kaupang, men ikke lenger? Det er bare noen få graver i samme distrikt, som

viser distribusjon. E. K. Hougen har ment at de fleste karene snarere er fremmede kjøpmenns brukskar enn gods beregnet for bruk av markedsplassens egne folk. Jeg vil nok gjøre unntak for den fine Tatingervaren, som Dagmar Selling har foreslått kunne være misjonærens „brukskar“ ved utførelse av messeritualet. Som Hougen hevder, er dette ikke rimelig i betraktning av antallet kar, som er funnet rundt om på markedsplassene og det faktum at disse karene også ble brukt som gravgaver, både på Kaupang og på Birka. Jeg er mere tilhøyelig til å se dem som vikingtidens fineste „porcelain“, brukt ved særlig festlige anledninger av vikingtidshusmoren. Helt nylig er det dukket opp fragmenter av en slik mugge på Vestvågøy i Lofoten, et område som også ellers er vel kjent for fine vikingtidsfunn.⁹⁾

Dagligvare i vikingtidshusholdningen var på Kaupang som i Norge ellers kleberkar. Ellen Karine Hougen har regnet ut at mengden av kleber funnet både i gravene og på boplassen synes å svare til mengden av leirkarbrott på Birka. I en recent undersøkelse viser Heid Gjøstein Resi to interessante trekk ved klebermaterialet fra Kaupang, jevnført med det fra Hedeby¹⁰⁾. Dette siste synes fortrinnsvis å stamme fra kleberforekomster i Østfold og i Vest-Skandinavia – ikke fra de brudd som ligger hendigst til for Kaupang – Agderbruddene. Det var en for oss helt overraskende observasjon, fordi vi hadde tatt det for gitt at opphopingen av kar og kar-avfall på Kaupang reflekterte en oppsamling på stedet for eksport først og fremst til Hedeby, og at disse karene eller råmaterialet for dem stammet fra de brudd som lå nærmest Vestfold. Her kommer imidlertid Gjøstein Resi's annen observasjon inn som et nyttig supplement.

Bei dem Vergleich möglicher Werkabfälle aus Haithabu und Kaupang liessen sich keine nennenswerten Grösserunters-

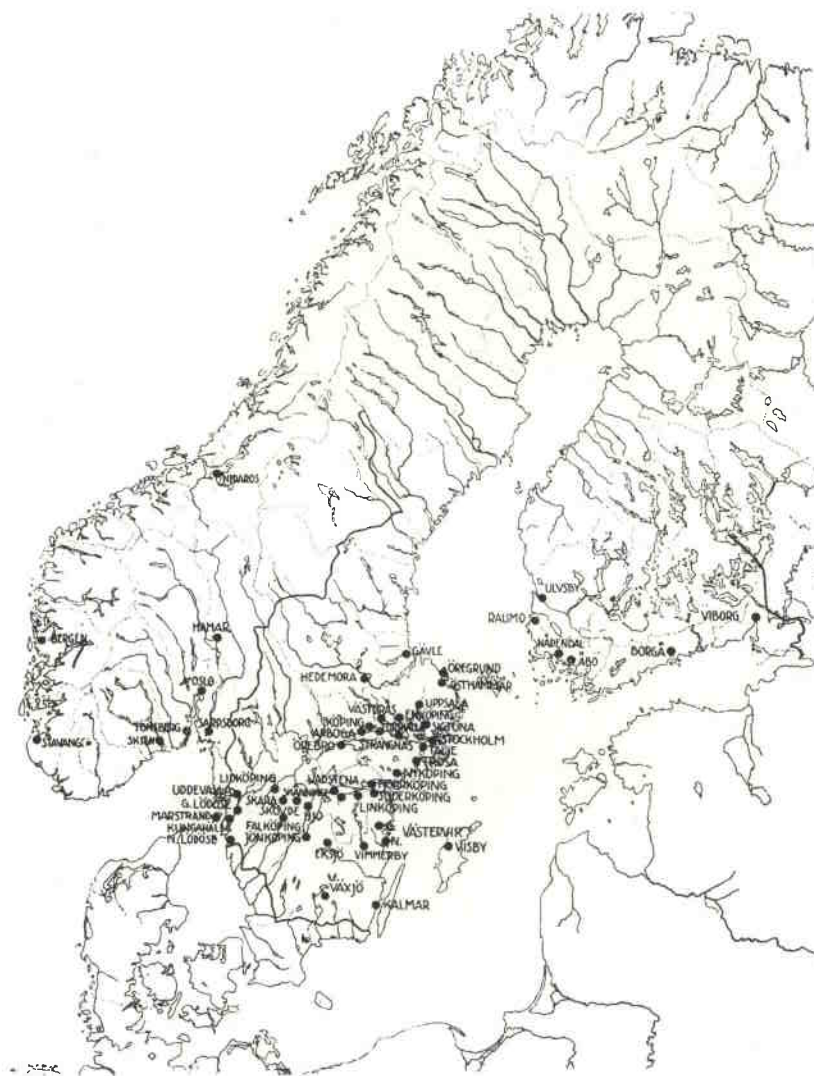

Fig. 1. Middelalderbyer i Sverige og Norge.

9) Muntlig meddelelse fra Povl Simonsen, Tromsø.

10) Resi, Heid Gjøstein, 1979. Specksteinsfunde aus Haithabu. Berichte – Haithabu nr. 14.

Fig. 2. Utgravningene i 1867 var konsentrert om et svært gravfelt som for størstedelen lå utenfor billedområdet. Utgravningene 1950–1967 var konsentrert om flatmarksgraver i N. og S. Bikhjolbergene, og selve boplassen i svartjordsbeltet til høyre på bildet.

Fig. 3. Østersjøkeramikk fra Kaupang.

Fig. 4. Mynter og betalingssølv fra Kaupangs svartjordsområde.

Fig. 5. Tatinger – kanne fra ett av Kaupanghusene.

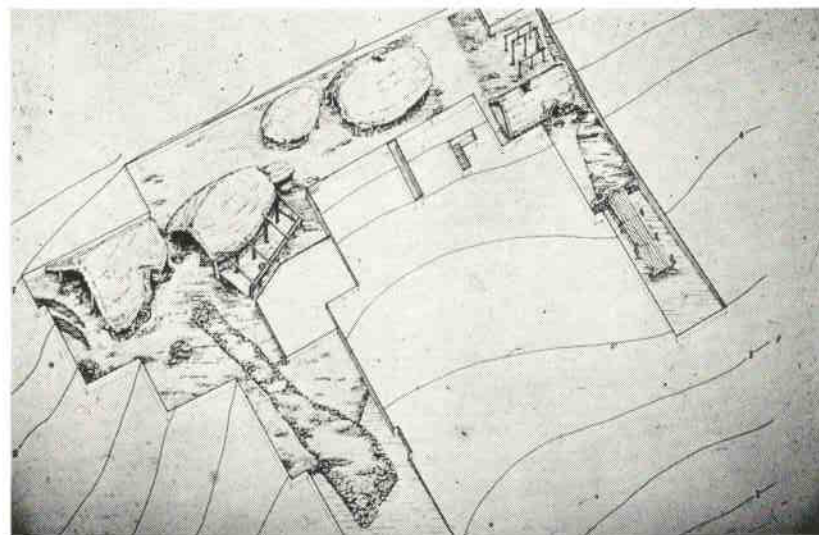

Fig. 6. Rekonstruksjon av huskomplekset på Kaupang.

Fig. 7. Glass-fragmenter fra Kaupangs svartjords-område.

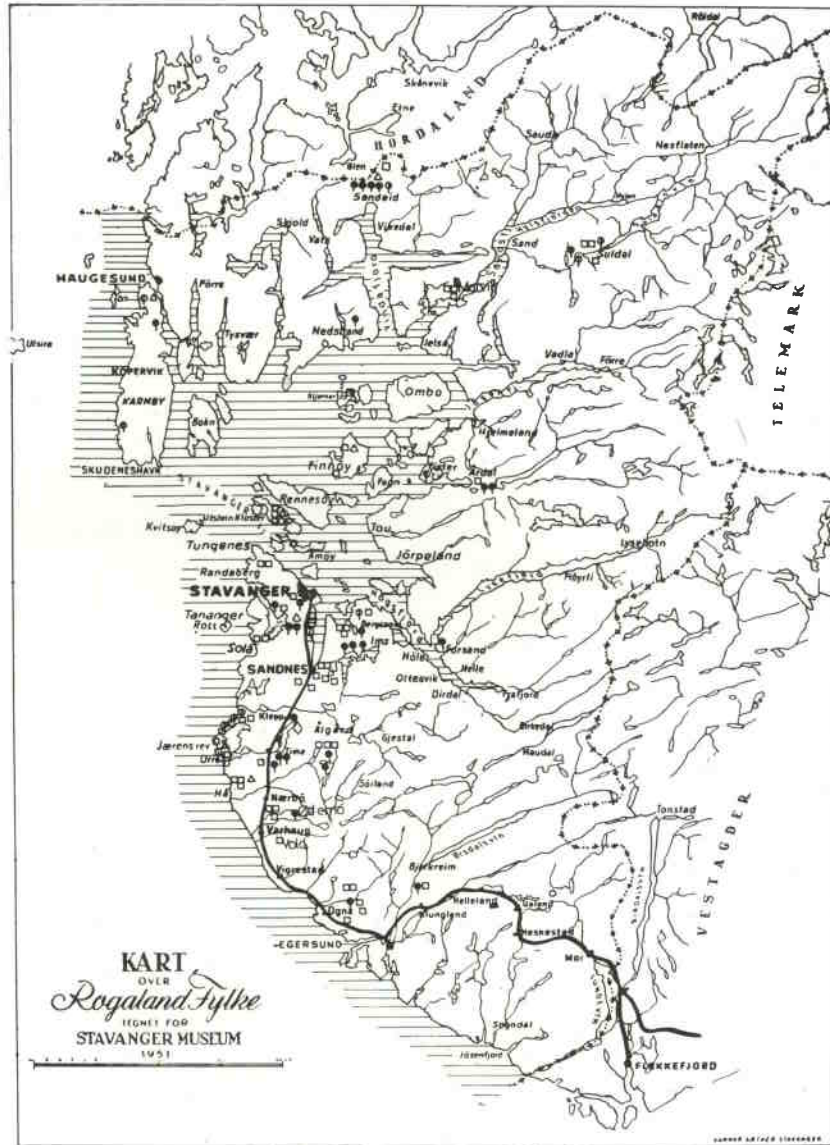

Fig. 8. Vestlige importsaker i Stavanger området.

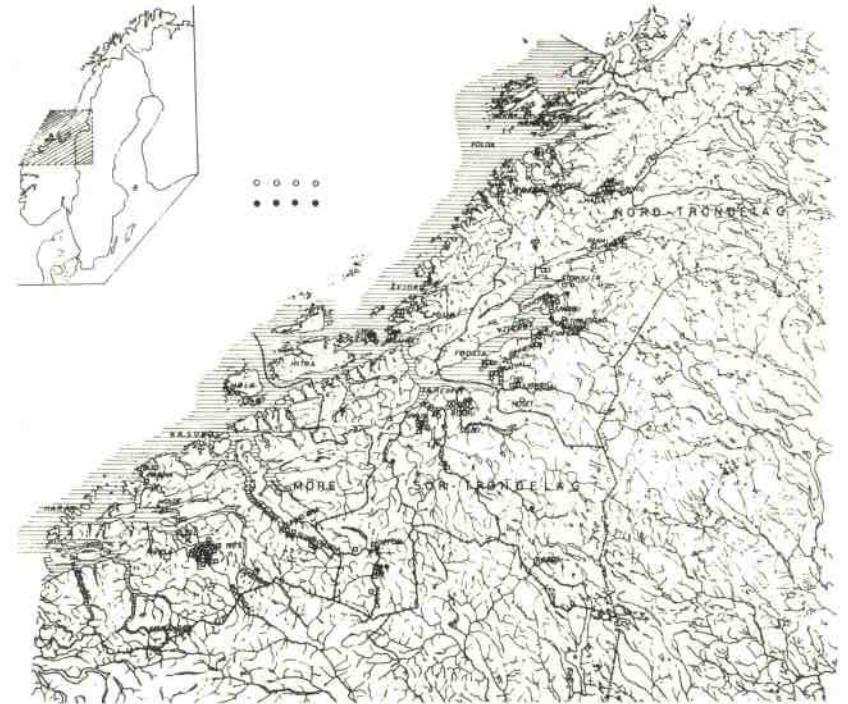

Fig. 9. Vestlige importsaker i Trondheimområdet.

Fig. 10. Mulige handelsplasser og middelalderbyer i Sør-Norge.

chiede feststellen. Die Mehrzahl der Fundstücke ist an beiden Orten grundsätzlich kleiner als die jeweils vorhandenen Gefässscherben. Wichtig scheint dagegen die sehr unterschiedliche relative Anzahl solcher Rohstücke in Haithabu und Kaupang zu sein. Während 1% der Fundstücke aus Haithabu als mögliche Produktionsabfälle bestimmt werden konnte, machen vergleichbare Objekte in Kaupang 10% (79 von 827) der Specksteinfunde aus. Fehlerquellen auf Grund unterschiedlicher Grabungstechnik oder ungleicher Erhaltungsbedingungen der Specksteine konnten in diesem Zusammenhang nicht genügend berücksichtigt werden. Wahrscheinlich würden sich die Zahlenverhältnisse dadurch jedoch nicht grundsätzlich ändern.

Bei der geringen relativen Anzahl und Grösse unbearbeiteter Specksteinfragmente aus Haithabu kann eine Primärproduktion am Ort als ausgeschlossen gelten. In Kaupang – näher an, aber nicht in unmittelbarer Nähe von Specksteinvorkommen gelegen – wurde relativ mehr produziert, und/oder man ist freigiebiger mit dem Rohmaterial umgegangen. Ob es sich dort um Primär – oder vorwiegend um Sekundärbearbeitung von Speckstein handelte, müsste näher untersucht werden (Gjøstein Resi 1979, s. 101).

Her ser det altså ut som vi er på sporet etter en form for produksjon og omsetning, som er noe mere komplisert enn vi hittil har forestilt oss. På Hedeby kan man – det store antall kleber til tross – se bort fra en primærproduksjon, på Kaupang ble det utvilsomt omsatt kleber. Om den ble tilvirket på stedet, eller om det dreier seg om sekundær omsetning av tilførte ferdigprodukter, vet vi ennå ikke. Men at kleberen var eksportvare må ansees som sikkert. Et liknende resonnement vil man også, såvidt jeg kan se, komme til å kunne gjøre gjeldende for jernproduksjon/jernomsetning, men her er vi ennå ikke langt nok i analysen av vårt materiale. La meg bare si at vi har smedgraver på gravplassene – brente som ubrente – og vi har noe smedverktøy fra boplassen.

Her er det riktig å peke på at av de 6 husgrunnene vi har avdekket synes de 5 snarere å være verksteder enn bolighus.

Andre varer som kan ha vært produsert og omsatt på handels-plassen er perler – av glass, berg-krystall og rav. Både i bosetningslaget og i gravene har vi funnet råmateriale og halvferdige produkter av begge sorter. Bergkrystall finnes naturlig ikke så langt fra Kaupang, ravet må selvsagt ha vært innført.

Ialt 450 små glassfragmenter får en til å spørre om en del av de store mengder glassperler vi har funnet både i gravene og på boplassen skulle være lokal tilvirking? Noen av dem kan være rester av glass-kar, som er innført hele, men andre kan være tatt hjem som råmaterialet for en tilvirking av enklere glassperler. Dette krever ikke noen særskilt høy teknisk dyktighet. Men la meg tilføie at det fins såvel millefiori-perler som Augenerperler i vårt materiale. Og de må være innførte. Vi har heller ikke funnet noe perleverksted, slik en kjenner det f. eks. fra Ribe.

H. G. Resi har også påvist en enkelt handelsvare som kan ha spilt en stor rolle i norsk vikingtidsøkonomi: Tilvirking og utførsel av bryner¹¹⁾. En helt spesiell bryne-produksjon er kjent i middelalderen-Eidsborgbryner – tilvirket i øvre Telemark. Vi har Eidsborgbryner i vårt boplassmateriale fra Kaupang. Og i begynnelsen av 1970-årene avdekket A. E. Christensen som kjent vårt fjerde norske vikingskip, liggende strandet innerst i Viksfjorden, der Kaupang ligger, på et sted som het Klåstad. Dette skipets last hadde vært Eidsborg-bryner.¹²⁾

De eksemplene jeg har nevnt skulle være tilstrekkelig til å godtgjøre at den handelen som har gått over Kaupang er mere enn en intern byttehandel. Her må i det minste en del av befolkningen ha hatt fremmed-handel som hovedverv. Hvor mange kan vi ikke si.

11) Resi, Heid Gjøstein. I manus.

12) Christensen, Arne Emil, 1974. Klåstadskipet. Tjølling Bygdebok I, Sandefjord.

Ottar selv gir oss en idé om hvordan en slik norsk vikingtidens handelsmann har innrettet seg. I utgangspunktet er han bonde. Ferdene mot øst har nok mest vært røverferder. Men slik farten sørover beskrives med landligge hver natt, besøk både i „portene“ i Skiringssal og i Hedeby, for så tilslutt å bli kongen av England's, Alfred den stores mann, for en tid, – det virker mere fredelig. Her møter vi en mann som godt kan kalles en opportunist, en „det private næringslivs“ representant, som grep de chanser til sosial oppdrift og økonomisk vinning, som kom i hans vei. Han kjente markedene, tok inn der det var noe å selge eller kjøpe, ikke bare hjemlige varer, men også fremmedgods. Det forteller Kaupangmaterialet oss.

Men vi kan umulig kalle Ottar for en byborger. Og den definisjonen kan vi neppe sette på lokalbefolkningen i Skiringssal-kaupangen heller.

Hva var da Kaupang – en ensom svale i den langsomme, norske urbaniseringsprosessen – en svale som ikke har gjort noen sommer? Eller var det flere liknende anlegg langs vår lange kyst?

A priori lyder det sannsynlig, men vi vet ikke noe sikkert om det. Men – vi kan forsøke å resonnerer litt omkring navnestoffet vi har til rådighet – sammen med det arkeologiske, det viktigste materiale til å løse Skiringssalkaupangens mange gåter.

Skiringssal er et unikt navn i den norske stedsnavnskatten. Av de norske kildene, der navnet forekommer, kan vi se at det refererer til et område „av noget omfang“ som det blir sagt, og at det skjuler i seg benevnelsen på en helligdom. For hvilken gud-dom, er noe uklart. *Skiring* synes å gå på „den lysende“. De fleste har gjettet på at det dreier seg om en Freyr-helligdom, og at Skiringssal i omfang har svart til det nåværende Tjølling herred i Vestfold. Dette navnet er også unikt og synes å skjule en gammel tingplass – Tjodalung. Når det gjelder gårdsnavnet Kaupang er dette relativt vanlig, men viser en klar konsentrasjon til Øst-

Norge. Kaupangnavnets sammenheng med handelsplass, marked – turde være vel kjent – det er nok å nevne at Trondheim omtales som kaupangen i Trondheimen eller Trøndelagen.

I sammensetningen kultplass/tingplass/markeds plass ser det da ut til at vi har en kombinasjon som kunne virke „byfremmende“. Jeg setter det i gåseøyne fordi jeg som nevnt mener at vår Kaupang ikke kan kalles noen by i den Schückske definisjon, som jeg siterte foran. Om vi her har „en relativt tett bebyggelse“, kan det være delte meninger om. Vi har hittil bare gravet ca. 1400 m² av de ca. 40.000 m² vi anslår området til. De seks husene ligger ganske visst relativt tett langs fjorden, men vi kjenner ikke mønsteret over hele området. Men intensiteten i funnmengden var meget stor, og antyder en „tett“ bosetning iallfall i markedstidene. Gravene kan imidlertid bare for en viss prosents vedkommende kalles for handelsmenns graver. Det er et markert agrart element i utstyret i mange av dem (sigder, ljàer o. a. jordbruksredskap) som vi mangler f. eks. i Birkas graver. Og vi vet intet om noen form for juridisk administrasjon, selv om det synes rimelig å se en sammenheng mellom den begynnende rikssamling (Vestfoldkongene) og fremveksten av det lille senteret sørligst i fylket. Vi har en Huseby like ved, fortsatt den største gården i Tjølling. Men dette gjør ingen by.

Hva så med Almgrens videre definisjon: „En bosetning der innbyggerne var handelsmenn og håndverkere, som hadde bonde-næringen som binæring, som hadde salg av varer som erverv, istedenfor konsum av dem?“

Dette passer bedre. Det vi står overfor med Kaupang er en kombinasjon av økonomisk/politisk makt og „folkesamlende“, sentrumsdannende elementer om ting/kultsenter.

Det ville følgelig være fornuftig å se etter om vi har slike kombinasjoner andre steder i vårt land, fortrinnsvis langs kysten, siden det dreier seg om fremmedhandel, altså med internasjonale

kontakter og varer. – En annen vei kunne være å spørre om vi har muligheter for å undersøke om noen av våre middelalderbyer har hatt et preurbant stadium som markeds plass? Igjen blir kysttilknytningen viktig. Som jeg fremhevet foran, ligger de aller fleste av de norske middelalderbyene langs kysten.

La oss se på den første muligheten. Det som karakteriserte allerede gravplass-materialet fra Kaupang var det meget sterke innslag av fremmed-gods – særlig anglo-irske bronser. Følgelig kartla vi slike saker over hele landet og en del utpregete konsentrasjoner kom frem langs norskekysten. Den mest interessante ut fra vår problemstilling var det bildet Stavanger-området viste. Det andre kommer frem ved Trondheimsfjorden. – Ingen av stedene finner vi et så utpreget bilde som på Kaupang, men sentralområder dukket frem, med den samme blanding av kirkelige og verdslige saker som på Kaupang. I Stavangerområdet fikk vi to konsentrasjoner: En ved Orrevannet og en i det området der Stavanger senere vokste frem. Vi kjenner ikke noe kultsenter i området, men politisk maktkonsentrasjon er det helt klart her har vært meget tidlig. Noe sentralt ting kan vi ikke peke på.

Noe anderledes stiller det seg i Trøndelag. Her kan vi peke på hovet på Mære i Inntrøndelag og vi har de to velkjente tingene Frostatinget og Øyratinget, der bl. a. kongehyllingen fant sted. Det lå ved Nidelvens munning. Siden Trondheim eller Nidaros også vokste frem her, har den vanlige oppfatning vært at sentret for Trøndelagsbygdene alltid hadde ligget på dette sted. Dette har det vært reist innvendinger mot. Professor Jørn Sandnes har med styrke hevdet at sentret i Trøndelag fra gammelt av må ha vært å finne i de rike jordbruksbygdene i Inn-trøndelag, Egge, Sparbu, Innerøya, Verdal, Skogn, Ytterøya, der vi finner Frostatinget.¹³⁾ Dette, sier Sandnes må være det gamle „sjølgrodde“ tinget for Trøndelagsbygdene, mens Øyratinget først grodde frem i forbindelse med kongedømmets fremvekst. Sandnes baserte sin argu-

13) Sandnes, Jørn, 1967: Trøndelags eldste politiske historie. Norsk Hist. Tidsskr. Oslo.

mentasjon på stedsnavn og arkeologisk materiale, men tok ikke med i beregningen importsaksgruppene, som jeg mener styrker hans argumentasjon betydelig. Sandnes mente at tyngdepunktet ble forflyttet alt i vikingtidens eldre del, 9de årh. Jeg foretrekker å tro at flyttingen har skjedd noe senere, nettopp ut fra det jeg mener vår kartering av de fremmede saker forteller. Jeg ville faktisk gå så langt som til å spørre om ikke den kaupang som Snorre nevner som beliggende på 1000-tallet der byen Steinkjær ligger idag, ikke kan ha vært en kaupang alt i vikingtid?

Vi har ikke noe svartjordsmateriale fra Steinkjærområdet, men visse opplysninger om en bosetning nede ved stranden og det er gode, om ikke mange vikingtidsfunn rundt Steinkjær. Og Mærehovet ligger like ved. Fra distriktene i Inntrøndelag har vi også en gruppe funn av kufisk mynt av type som dem på Kaupang.¹⁴⁾

Vi har også i Inntrøndelag skriftlige opplysninger om en markeds plass noe lenger ute i Trondheimfjorden – Levanger – som har spilt en stor rolle i handelen mellom Jämtland og Trøndelag i historisk tid. Rundt Levanger har vi også en tett konsentrasjon av importsaker. Men noen analyse av Levanger-„martnan“s alder er ennå ikke gjort. Sikkert er bare at her har vi i historisk tid hatt en markeds plass av en mere lokal karakter.

Ser vi oss omkring, kan vi også peke på andre lokaliteter hvis alder det er av interesse å få fastslått.

Vi flytter oss inn i landet, der vi har en lokalitet, etter min oppfatning den mest interessante sør i landet, på et sted som heter *Bjørkomp*.¹⁵⁾ Det ligger ved elven Vorma, i det gamle Raumarike som er nevnt hos Jordanes. Navnet er sammensett av Birki og Kaupang, altså „et dobbelt ære være“. Vi har ingen andre skriftlige kilder som peker stedet ut som handelsplass, men det er gode kleberforekomster i nærheten og i litt videre omkrets finner vi

14) Skaare, op.cit s. 167–172. Kart 5.

15) Hougen, Bjørn, 1932. Romerike i forhistorisk tid. Norske Bygder III. Romerike. Bergen.

mange vikingtidsgraver med et markert innslag av vestlig import. Noen tingplass kan vi ikke peke på – det senere Eidsivatinget ligger for langt bort. Men Raumarike var inndelt i tre tridjunger, og hver har en Ullshelligdom. Det er det viktigste opland for Oslo jordbruksmessig sett og to av hovedinnfalls-årene til Oslofjordsbekkenet passerer over Romerike. Professor Edvard Bull har engang sagt at Oslo er havnebyen for Romerike.¹⁶⁾ Det er intet urimelig i å tenke seg at Bjørkomp-navnet skjuler en lokal handelsplass.

En annen lokalitet som nylig er kommet i fokus for problemene om lokale handelsplasser er *Vik i Fjære* i Aust-Agder. Den store Slemmedalskatten, som kom frem i distriktet i 1981 har satt fart i spekulasjonene omkring dette som sentralsted.¹⁷⁾ Vi har her en serie skattefunn som kombinert med de mange importsaker i området og en fortreffelig havn, velbeskyttet, men med lett adgang til åpent hav (jvf. Kaupangkilen/Oslofjorden) gjør problemet om en kaupang aktuelt. Alt før vår store skatt, hvis nedlegging må dateres til tidlig 10de årh, (men som må være oppsamlet gjennom 9de årh.) kom for dagen, var det mange som mente at den nåværende Grimstad by måtte ha hatt en forløper inne i Vikskilen. Det er planer om utgravninger her.¹⁷⁾

Jeg har hittil bare streifet den annen mulighet for å påvise preurbane tettbebyggelser: Gravninger i bygrunnene for de middelalderske byene – løsningen av det byforskningen har kalt kontinuitets-problemet. Når det gjelder Oslo, må det først sies at „the grand old man“ i norsk byhistorisk forskning, Halvdan Koht, har fremsatt sterke argumenter for at Oslo har sin forløper i en vikingtids-handelsplass.¹⁸⁾ Han tok utgangspunkt i en studie av Gustav Storm, som hadde vist at markedsdagene for det gamle Oslo så ut til å ha sammenheng med Hallvardskatedralens kirke-

16) Bull, Edvard, 1922. Kristianias Historie. Kristiania.

17) Blindheim, Charlotte, 1981. Slemmedalskatten. Viking XLV. Oslo.

18) Koht, Halvdan, 1921. Upphavs til dei gamle norske byane. Norsk Hist. Tidsskr. Kristiania.

fest (Kermesse.) Koht avviste dette og la frem tungtveiende argumenter for at tidspunktet – februar måned – falt sammen med feiringen av det s. k. Distinget – det velkjente hedenske ting i Uppsala. Dette var en kombinasjon av religiøs/kommersiell og juridisk samling som Koht karakteriserte som „ein utgamal vintermarknad, som retta seg etter månen“.

Hvis vi ser på Oslo's strategiske posisjon med tre gamle ferdselsveier som munner ut i Oslobekkenet, er det meget som taler for at Koht så rett. Gravningen i bygrunnen i Oslo's Gamleby, som fortsatt er igang, har lært oss et par viktige trekk ved middelalderbyens topografi. For det første: Man har kunnet vise at trafikklinjene for det eldste Oslo er de som trafikken fra innlandet ned til havnen skapte. De går ikke parallelt med sjøen, men perpendikulært på den. For det annet: Eiendomsgrensene har vært tilnærmet de samme fra de eldste tider ned til sen-middelalderen.¹⁹⁾ Den samme observasjon er gjort f.eks. i Hedeby og gir nettopp kontinuitet i bebyggelsesmønsteret. Vi kan ikke peke på skatte- eller importfunn i Oslo's umiddelbare nærhet, slik vi kunne det f. eks. for Kaupangs vedkommende. Men her skal vi huske på at intensiteten i dyrking og bosetning gjennom tidene er av en helt annen størrelsesorden rundt hovedstaden enn i bondebygden i Vestfold. Jeg mener at der er all grunn til å regne med et markeds plass-stadium for Oslo, som har tjent bl. a. det rike opplandet på Romerike. Fra natur og miljøvernhold er det også blitt pekt på at naturen i Oslo – gryta, er rik sett i forhold til landet som helhet. Her er „på mange måter Mellom-europas nordligste punkt“, hevdes det, få steder finner vi et så rikt og variert naturmiljø, det var den rike naturen innerst i Viken, som gav livsgrunnlaget for en by som ennå er meget levelig.²⁰⁾

Vender vi nå tilbake til vårt utgangspunkt: Benton og problemene om byttehandel kontra mere organiserte handels-transaksjo-

19) Lidén, Hans Emil, 1973. Oslo II. The beginnings. Archaeological contributions to the early history of urban communities in Norway. The Institute for Comparative research Oslo/Bergen/Tromsø.

20) Pål Vartdal, 1983. Oslo, naturen og mennesket. Aftenposten 9/2–19. Oslo.

ner, (d. v. s. tilløp til bydannelse) og tidspunktet for begge, tror jeg Stand der Forschung 1982 kan summeres opp slik i Norge:

Kaupang har vist oss at alt før vikingtidens begynnelse fantes det plasser for organiserte handelstransaksjoner med fremmed gods på norskekysten. Det må bety anløp av fremmede handelsmenn og antakelig faste markedstider. Stedet utviklet seg samtidig med at liknende tettsteder – noen større – noen mindre – skjød opp rundt Nord- og Østersjøkysten. Dette må igjen bety at behovet for mere internasjonalt varebytte nå var tilstede, d. v. s. at der var markeder for slikt og at norske produsenter på sin side hadde vareslag å tilby også for fremmede markeder. Det er rimelig å tro at det langs den norske kysten, som var så viktig at den gav navn til landet, har vært slike markeder/markeds plasser, men de er ennå ikke sikkert arkeologisk påvist.

Noen av disse stedene har hatt kimen i seg til å bli virkelig by. Men i de fleste tilfelle er det ikke tale om direkte kontinuitet fra tettsted (markeds plass) til by, men om en forflytning av sentrumsdannelser, som ofte ser ut til å ha tilknytning til kult/tingplass. Disse bør ha mistet sin betydning da kirken tok over for alvor. Full kontinuitet på samme sted fra vikingtid til middelalder er i virkeligheten i Skandinavia bare fastslått arkeologisk i Aarhus. – I Ribe, som er så viktig, fordi den viser oss „forflytnings-modellen“, mangler vi ennå vikingtidsstadiet. Interessant er det at Reykjavik kan tenkes å komme ut etter modellen „fra gård til by“, men her er vel undersøkelsene ennå for usikre. Vårt Bjørkomp kan tenkes å ha vært en storgård med sentrumsfunksjoner for en kortere tid og „opplands-marked“ for „Oslo-regionen“ over lengre tid.

Kort sagt, skalaen for stadier eller „modeller“ i urbaniseringsprosessen ser ut til å være meget glidende i Norge. Her lå forholdene i virkeligheten langt bedre tilrette for byttehandel mann og mann i mellom enn for lokalk markeder, der fremmede varer kan komme inn på visse kjøpstevnetider. Og ingen vet hvor gammel kramkartypen er. Ser vi f.eks. på distribusjonen av visse

våpenformer i norsk vikingtid, synes det som vi har spor etter nettopp den typen handel. Funnet av øksetylften fra Gjerrild Grenaa, Jylland, tyder på eksport av våpen fra Norge til Danmark utenom de egentlige, kjente markeder.²¹⁾ Så sent som i siste krig tok byttehandelen mellom bønder og byfolk seg kraftig opp i Norge. Da gjaldt det matvarer mot klær og sko, – et nyttig vink om hvilke varer en slik byttehandel kan ha hatt – og vel utvilsomt også hadde, – i langt eldre tider.

Ellers står vi i det store og hele svarløse, hvis vi spør hvilke varer det ble handlet med. Kaupang har gitt opplysninger om noen vareslag: Innførsel av luksusvarer som stoffer, råmateriale for metall og glass/rav bearbeiding – eksport av kleber, bryner kanskje jern. Men dette gjør ingen storhandel.

Herbert Jankuhn har nylig tatt opp disse problemene i en artikkel om det han kaller „Infrastrukturen“ i vikingtidens sjøhandel.²²⁾ Han er særlig opptatt av sjøhandel over lange distanser. Han peker først på at steder som Hedeby eller Birka kan synes å ligge langt fra de markeder de betjente eller fikk tilførsler fra. Han tenker seg at det kan ha vært mindre mellomstasjoner, som ikke er nevnt i våre skriftlige kilder, hvor handelsmennene kunne legge til for å hvile, eller for å søke sikkerhet for sjørøvere. Etterhvert kunne handelsmennene få tak i nye eller få omsatt sine medbragte varer også på disse mindre stasjoner. Han tenker seg at f.eks. Kaupang kan ha hatt mere karakter av „ein Sammelpunkt regionaler Waren“ enn f.eks. Hedeby. Det passer godt med de eksportvarene vi mener å ha identifisert, – kleber og bryner. Vi ser også for oss en Ottar, som legger til i havn hver natt. Hvis han og andre av hans type tok inn for nattkvarter på de samme stedene år etter år, burde en mindre lokal vareomsetning kunne utvikle seg her.

Jankuhn refererer en upublisert undersøkelse, av en tysk historiker som har skriftlige belegg – ganske visst fra middelalderen – for at

fremmede kjøpmenn anløp bestemte punkter langs Islands kyst og at de der fant sted en byttehandel blant annet av innførte kniver, – mot egg, fjærkre, ost. Dette er varer, som aldri vil dukke fram i et arkeologisk, jordfunnet materiale, selv om vi stadig kan håpe at våre utgravningsmetoder kan forbedres ved naturvitenskapens hjelp.

Jeg kan ikke forstå annet enn at det mønster de islandske kilder viser, må kunne gå bakenfor middelalderen og ha relevans også for landnamsmennenes moderland. Er dette varebytte eller er det organiserte transaksjoner? Vi vet de ikke, men de er utvilsomt å se som etapper på veien frem mot en fullbyrdet urbanisering, både i Norge og i Island. I begge land tok prosessen lenger tid og omformet oss langsommere enn i noe annet område i Vesteuropa.

Artiklen er i en noe annen form trykt på engelsk i NAR, Vol. 15, Nos. 1–2. 1982.

21) Thorvildsen, Knud, 1950. En tylft økser fra vikingetiden. Aarbøger for nordisk Oldkyndigheds. s. 354.

22) Jankuhn, Herbert, 1982: Beachtungen und Überlegungen zur „Infrastruktur“ des wickingerzeitlichen Seewesens. Offa 37. Neumünster.

Minningarsjóður Ásu Guðmundsdóttur Wright var stofnaður árið 1968. Hann er í vörzlu Þjóðminjasafns Íslands og skal standa straum af heimsóknum erlendra fræðimanna, er boðnir eru samkvæmt settum reglum til að flytja fræðilega fyrirlestra á vegum Þjóðminjasafnsins. Sjóðinn gaf frú Ása til minningar um eftirtalda ættingja og vandamenn sína:

Foreldra hennar Arndísi Jónsdóttur háyfirdómara Péturssonar (1857–1936) og Guðmund Guðmundsson Lækni (1853–1946).

Mann hennar Henry Newcome Wright, LL.D., F.R.G.S., F.L.S., F.R.A.S. (1884–1955).

Systkini hennar Sturlu Guðmundsson (1883–1910), Sigprúði Guðmundsdóttur (1884–1905), og Þóru Guðmundsdóttur Hermannsson (1888–1918).

Móðursystur hennar Þóru Jónsdóttur (1858–1947) og Jón Magnússon forsætisráðherra (1859–1926).

Móðurbræður hennar Friðrik Jónsson, cand theol. (1860–1938) og Sturlu Jónsson kaupmann (1861–1947).

Stjórn sjóðsins skipa: Þór Magnússon þjóðminjavörður, dr. Sturla Friðriksson og dr. Jónas Kristjánsson.

Þjóðminjasafn Íslands

13 700 534

